

ПРОБЛЕМА ВІКОВИХ НОВОУТВОРЕНЬ В ПСИХОЛОГІЇ РОЗВИТКУ

Виникнення якісно нового є невід'ємною і найважливішою характеристикою будь-якого процесу розвитку. Сама сутність психічного розвитку, за Л.С.Виготським, виявляється у виникненні в ньому психічних новоутворень [1;167, 282], [2;136], [3;7, 12, 21, 247-248, 254, 258, 340, 368, 390], [4;273, 290], [5;77]. Дослідження феномена вікових новоутворень є одним з центральних питань у проблематиці психології розвитку [1:282], [3:12], [4:273]. „Це дійсно пробне каміння для будь-якої теорії, яка намагається пояснити розвиток” [1:282].

З часу подолання варіантів метафізичної концепції психічного розвитку (яка заперечувала стрибки, перерви поступовості, істотні якісні зміни і появу якісно нового в процесі розвитку) в к. XIX – поч. XX ст. дослідження проблеми новоутворень пройшли довгий і складний шлях розвитку. Згідно методології історико – наукових досліджень і логіки розвитку досліджень по проблемі новоутворень, нами було виділено і докладно проаналізовано 4 основні етапи її історії: 1) передісторія проблеми новоутворень (XIX-пер. третина XX ст.); 2) етап постановки проблеми новоутворень (1929-1934); 3) дослідження проблеми новоутворень в рамках діяльнісного підходу до аналізу психічного розвитку (40-80рр. XX ст.); 4) сучасний етап дослідження проблеми (з поч. 90-х р. XX ст.) (Шамне А.В., 2003).

Поняття „психологічні новоутворення” в сучасній психології розвитку інтегрує в собі різномірне знання про становлення людської особистості: новоутворення є ознаками, якісними результатами розвитку, вони мають істотне функціональне призначення як спонуки для подальшого розгортання процесів розвитку, їх зміст відповідає теоретичним висновкам про цілісність особистості, гетерохронність розвитку та ієрархічність особистісних структур. Дослідники (Бреслав Г.М., 1990; Божович Л.І., 1995; Давидов В.В., 1990; Ельконін Д.Б., 1978, 1995; Маркова А.К., 1988; Обухова Л.Ф., 2001; Хамініч О.М., 1998; Чудновський В.Е., 1976; ті.) вважають перспективним вивчення можливості показати шлях розвитку особистості як послідовне розгортання відповідних новоутворень, що генетично та структурно пов'язані між собою. Підкреслюється необхідність створення „карти розвитку”, в яку (поряд з аналізом провідної діяльності і соціальної ситуації розвитку) має входити перелік психологічних новоутворень віку, опис їх феноменологічної картини, а також система і процедура їх діагностики. Важливою є проблема визначення змісту і статусу центральних, або основних новоутворень, тобто таких, що інтегрують в собі надбання попередніх стадій розвитку, наповнюють особистісним змістом наявний період і визначають зміст та спрямованість наступних етапів. Особливим і перспективним аспектом аналізу є вікові новоутворення, які становлять магістральні лінії розвитку особистості – самосвідомості, активності, суб'єктності.

Аналіз сучасних досліджень психології розвитку (пов'язаних з проблемою новоутворень прямо або опосередковано) доводить, що не дивлячись на актуальність багатьох аспектів проблематики вікових новоутворень і до сьогодні фактично відсутні спеціальні і узагальнюючі її теоретико – методологічні дослідження. Відсутність їх особливо помітна на фоні величезного об'єму накопичених по проблемі новоутворень знань

(конструктивних ідей, емпіричних фактів, теоретичних положень тощо). Проблема новоутворень потребує нового рівня синтезу, критичного сортування, аналізу і переосмислення емпіричних і теоретичних результатів її дослідження, визначення їх значення для загальної і галузевих (передусім вікової) психологій. Необхідним є продуктивне вивчення структурно-змістовних, процесуально-генетичних і функціональних вимірів аналізу феномена новоутворень психічного розвитку.

Здійснена нами раніше спроба переосмислення сутності феномена новоутворень в генетичному плані [8] має бути поглиблено з'ясуванням функціональної ролі і призначення їх в психічному розвитку в онтогенезі.

З сучасних філософських позицій, саморух процесу розвитку можливий лише за умови наявності в системі змін, які детермінуються її власними структурами. Виникнення якісно нового в розвитку розглядається філософами як поява важливих факторів (детермінант) розвитку – внутрішніх факторів еволюції системи або її революційного перетворення.

Розуміння психічного розвитку як “спонтанейного” і внутрішньообумовленого процесу “саморуху” (Костюк Г.С.) потребує більш глибокого і методологічно обґрунтованого дослідження функціональної ролі і призначення феномену психологічних новоутворень в якості внутрішніх факторів розвитку – складових структури його детермінант, істотних внутрішніх механізмів саморозвитку і самодетермінації психічного.

Цей аспект дослідження новоутворень психічного розвитку тісно пов'язаний з розумінням детермінації розвитку як структурно-рівневої, системної і динамічної (Асєєв В.Г., Ломов Б.Ф., Ткаченко О.М.). Акцент на необхідності дослідження “як детермінації розвитку, так і розвитку детермінації” [7] дозволив Б.Ф.Ломову поставити питання про рекомбінацію системи детермінант психічного розвитку, яка відбувається не тільки в масштабі мікрогенезу окремих психічних актів (актуалгенез), але і в масштабі онтогенетичного розвитку психіки (макрогенез). Б.Ф.Ломов висловив гіпотезу про те, що в масштабі макрогенезу зі зміною (рекомбінацією) системи детермінант пов'язаний перехід від однієї стадії розвитку до іншої. Виходячи з цих поглядів, особливої уваги заслуговує специфічна роль вікових новоутворень, яку вони виконують у розвитку (рекомбінації) системи детермінант. Формуючись на кожній із стадій психічного розвитку як його продукти (результати), вони “включаються в систему діючих детермінант, так чи інакше змінюючи її”. “Системна детермінація еволюціонує, відбувається рекомбінація її компонентів, з'являється можливість переходу до іншої стадії” [7; 16]

Концепція змінної детермінації Б.Ф.Ломова органічно доповнює, конкретизує і збагачує конструктивні ідеї Л.С.Виготського про генетичну реорганізацію структури процесу розвитку при переході від одного вікового періоду розвитку до іншого. Важливим спільним моментом цих положень є усвідомлення значущої ролі феномену вікових новоутворень в динаміці онтогенетичного розвитку. Ці погляди органічно доповнюють думку Г.С.Костюка про те, що психічний розвиток як “спонтанейний”, внутрішньо-необхідний рух, “не можна зрозуміти, не враховуючи ролі в ньому тих психічних факторів, які створюються в процесі самого розвитку, становлять його результати і разом з тим внутрішні умови дальшого розвитку” [6].

Значення феномена психологічних новоутворень як суттєвого показника, ознаки і критерію розвитку має бути істотно поглиблено за

рахунок розуміння вікових новоутворень як важливих складових структури процесу розвитку і системи його детермінант, істотно і незворотно впливаючих на його хід і розвиток самого психічного розвитку в онтогенезі.

Новоутворення кожного вікового періоду розвитку (поява яких обумовлена об'єктивною логікою процесу) стверджують себе сукупним системно-перетворюючим впливом на процес розвитку в цілому. Вони включаються в самодетермінацію психічної організації індивіда, що розвивається (змістовно) і самодетермінацію самого розвитку (структурно), стимулюючи розгортання його можливостей, створюючи внесеними змінами його специфічну єдність і наступність.

Проблему детермінуючого впливу феномену новоутворень можна конструктивно вирішувати, аналізуючи багатоманітність виявлення цього впливу в контексті всього психічного розвитку в онтогенезі. З цих позицій можна ставити питання: 1) ефекту і механізму онтогенетичної "дальнодії" різних вікових новоутворень як "реорганізаторів" і внутрішніх факторів розвитку (окремі вікові періоди або весь дальший з моменту їх виникнення розвиток); 2) ступеню і сили їх перетворюючого впливу в цій якості на процеси функціонування і розвитку (визначаючі, основні або другорядні, побічні фактори); 3) ролі їх у співвідношенні, взаємодії і інтеграції новоутворень вікового періоду (які генетично і структурно пов'язані між собою) в складному процесі становлення і перетворення їх ієрархізованої системи в певній соціальній ситуації розвитку.

Не всі вікові новоутворення однаково значущі з точки зору зазначених аспектів, сукупність яких може бути основою виділення особливого – функціонально-генетичного – виміру їх аналізу.

Перспективні можливості і евристичний потенціал основних (центральних) новоутворень необхідно оцінювати і „вимірювати” не в межах окремого вікового періоду розвитку і, навіть, не в масштабі всього дитинства, а відносно всього онтогенетичного розвитку людини. Функціональне значення цих „психічних ароморфозів” виходить далеко за межі дитинства як часу їх виникнення і формування. Вони характеризуються значною тривалістю процесу формування і „відшліфовування”, яке охоплює декілька вікових періодів дитинства, а іноді – продовжується все життя (особистість, суб'єкт, самовизначення), трансформуючись на кожному етапі розвитку. Ці вікові новоутворення є важливими механізмами включення дитини в соціальну дійсність, необхідною і суттєвою умовою існування людини як соціального індивіда.

Підкоряючись закону причинності, вони, однак, мають істотно нові емерджентні властивості і означають появу в психічному розвитку закономірностей і механізмів нового типу (наприклад, вольових, рефлексивних, регулятивних механізмів). В цьому розумінні вони дійсно є „вищим синтезом” (Виготський Л.С.), який „знімає” функціональні характеристики, властивості і закономірності попередніх новоутворень, але не може бути зведений до них.

Виникнення макроновоутворень (особистість, самосвідомість, рефлексія, довільність, саморегуляція тощо) і пов'язаних з їх появою нових закономірностей і механізмів розвитку є включенням в систему детермінант розвитку якісно нових її внутрішніх факторів, сукупність дії яких (кумулятивний ефект) призводить до якісної трансформації у розвитку (рекомбінації) системи детермінант – виникненню самодетермінації.

„Смисл проблеми не в тому, що особистість навчається довільно регулювати поведінку”, що забезпечує поява більш ранніх онтогенетично новоутворень („система я”, „ієрархія мотивів”, довільні акти тощо). Більш важливе те, що в процесі розвитку людина починає визначати в тій чи іншій мірі свій власний психічний розвиток, керувати ним (Ломов Б.Ф., Костюк Г.С.).

Кумуляція ефекту виникаючих у розвитку „психічних ароморфозів” (рефлексії, самосвідомості, особистості тощо) є основою формування „третичних ознак” (Л.С. Виготський) і вторинної, генетично більш пізньої форми існування психічного (С.Л. Рубінштейн). Вони є основою виникнення нових рівнів психічного розвитку (суб’єкт, особистість), нових рівнів регуляції і нового способу організації психологічних процесів (самосвідомість, суб’єкт, саморегуляція, рефлексія, ВПФ, воля тощо). Сукупна їх реорганізуюча дія призводить в підлітковому і юнацькому віці до трансформації структури процесу розвитку такого масштабу, яка становить зміну самого його типу (способу, логіки здійснення) в онтогенезі, до зміни самої природи психічного розвитку і подальшого напрямку його розгортання.

Кумулятивний функціонально-перетворюючий ефект вікових центральних новоутворень психічного розвитку виявляється в їх спільному, істотному впливі на генетичну реорганізацію системи його детермінант. Вони відіграють значну функціональну роль як у процесі трансформації одного періоду вікового розвитку в інший, так і у ході зміни, руху, розвитку самого психічного розвитку в онтогенезі як цілісного, системно-організованого процесу (зміна закономірностей, механізмів і рушійних сил розвитку). Сукупний інтегративно-реорганізуючий вплив центральних (основних) новоутворень психічного розвитку є суттєвою складовою переходу від одного типу психічного розвитку (логіка становлення в дитинстві) до іншого, який пов’язаний з іншим способом організації процесів психічного розвитку в дорослості, з іншим його напрямком у межах всієї системи.

Література:

1. Виготський Л.С. Собр.соч.: В 6т. Т. 1.-М.: Педагогика, 1982.
2. Виготський Л.С. Собр.соч.: В 6т. Т. 2.-М.: Педагогика, 1982.
3. Виготський Л.С. Собр.соч.: В 6т. Т. 4.-М.: Педагогика, 1984.
4. Виготський Л.С. Собр.соч.: В 6т. Т. 5.-М.: Педагогика, 1983.
5. Виготський Л.С. Собр.соч.: В 6т. Т. 6.-М.: Педагогика, 1984.
6. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості/ За ред. Л.М. Проколієнко. – К.: Рад.шк., 1989.
7. Ломов Б.Ф. О системной детерминации психических явлений и поведения// Принцип системности в психологических исследованиях.-М.: Наука, 1990.-С.10-18.
8. Шамне А.В. Феномен новообразований психического развития в контексте системного подхода // Вісник Дніпроп.ун-ту. – 2001.- Вип..7.-С.23-28.

О.В. Комарова

ЕВРИСТИЧНА БЕСІДА ЯК ШЛЯХ ДО РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Спрямованість сучасної шкільної освіти на розвиток здібностей і можливостей особистості кожного учня висуває нові вимоги до методів